

Udsnit af Geddes eleverede kort. 1761.

Abstract

This article highlights the rewarding in recognizing the original sources, archaeological finds and records, as complementary and not, as is often seen in the archaeological reports and articles, as opposites. In the arguments for the complementarity of the sources a report of an archaeological investigation of a 17th century landfill in Copenhagen in conjunction with review of selected inventories from the period are included.

Regarding the issue of using both types of sources the question of time and resources are referred to among other things. But it is also to some extent a matter of academic approaches and recognition of different disciplines and methods when working with multiple source types and eventually establishing a relatively new discipline and practice as early modern / historical archaeology can be described.

Arkivalier og jordfund – komplementære kilder til Københavns historie

Af Inger Wiene

I de seneste år har Københavns Museums etnolog og arkæologer haft et godt samarbejde omkring brug af arkivalier til perspektivering af arkæologiske undersøgelser. Dette er særligt relevant i København, hvor de fleste gravninger foregår i jordlag fra en tid, hvor der findes skrevne kilder. Men de vilkår, samarbejdet er underlagt, er problematiske. Det skyldes naturligvis i høj grad det store spørgsmål om tid og ressourcer. Men det er også i nogen grad et spørgsmål om faglige tilgange og anerkendelse af forskellige fagligheder og metoder, når der arbejdes med flere kildetyper samt i sidste ende om etablering af en relativt ny disciplin og praksis, som ”nyere tids/historisk arkæologi” må betegnes.

I København er det indtil videre især arkæologer, der har afsøgt mulighederne i disciplinen ”nyere tids arkæologi”. I udgravningsberetninger, specialer¹ og artikler argumenteres ofte eksplicit for det relevante i at grave i disse nyere lag. Det kan undre, hvorfor det overhovedet findes nødvendigt at argumentere for denne relevans? Det skal måske ses i lyset af de betingelser og retningslinjer, der er for byarkæologiske undersøgelser, der udgør hovedparten af den arkæologiske aktivitet i København. Som en del af denne argumentation fremhæves det ofte, at arkæologiske fund kan sige mere og andet om især almindelige menneskers dagligliv end skrevne kilder. Disse kilder, fund og arkivalier, ses således ofte som modsætninger. Det er denne artikels påstand, at der ikke er tale om nogen modsætning – men tværtimod en komplementaritet.

En vigtig ambition med denne artikel er dog især at give en idé om, hvor frugtbar et tværfagligt samarbejde omkring de forskellige – originale – kilder kan blive. Det bliver for nærværende ikke en grundig analyse af den materielle kultur – men en antydning af mulighederne i et mere omfattende samarbejde.

---

¹ I denne artikel ses kun på udgivne artikler.

Historisk arkæologi

I 2009 blev der holdt en stor konference om emnet "Later Historical Archaeology" i Odense og København. Indlæggene blev publiceret i "Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000" (2012).² Her slog Henrik Harnow og Lene Høst-Madsen fast, at "The general assumption even at the universities has for a long time been that from the time when written sources start to exist in larger numbers – i.e. the later Middle Ages and onwards – archaeology lost its relevance."

Problematikken er for så vidt ikke ny. Den svenske arkæolog, Anders Andrén, udgav i 1997 bogen *Mellan ting och text. En introduktion til de historiska arkeologierna*.

Relevant for denne artikels problematik er især hans beskrivelse af to af fem faglige traditioner: den historiske tradition og den kulturhistoriske tradition. Den historiske tradition sammenfatter han som en måde, hvorpå man arkæologisk skriver historie for perioder og områder med få tekster. Her spiller arkæologien en komplementær rolle.³ Et område med få tekster kan her også forstås som befolkningsgrupper (eksempelvis fattige), som ikke er nævnt i de ellers eksisterende skriftlige kilder.⁴ Men det er den kulturhistoriske tradition, der har de historiske arkæologers interesse. Udmærkende for denne er en betoning af den materielle kulturs egenverdi, hvilket indebærer, at det ikke er nødvendigt at søge efter huller i den skriftlige dokumentation. Men man kan gerne anvende både ting og tekst – også i bevidste konfrontationer mellem dem.⁵ Det bliver derfor relationen mellem ting og tekst, der er væsentlig – en relation, som Andrén omtaler som den historisk-arkæologiske dialog. I det afsluttende kapitel ser han nærmere på, hvori denne relation består, og på hvilken måde en dialog mellem materiel kultur og skriftlige kilder kan etableres.⁶ Ting og tekst er både identiske og forskellige – er både lige og ulige kulturelle udtryk.⁷ Dialogen mellem disse beskriver han med tre begreber: korrespondens, association og kontrast. Korrespondens er ligheder, som kan forstås gennem identifikation, klassifikation og korrelation.⁸ Association betyder, at man søger at gøre studieobjektet åbent for så mange sammenhænge som muligt – ser ting og tekst i et samspil.⁹ Og kontrast – eller kontrastering – forstås som en slags negativ korrespondens, som kan oprettes mellem ting og tekst – altså forståelse af, at ikke alt nævnes eller eksisterer i både ting og tekst, og at det i sig selv er interessant.¹⁰ Denne kontrastering af eksemplvis skifter og arkæologiske fund kan i sidste ende bruges til at give et mere komplet billede af genstande (antal og indhold) i forskellige sociale miljøer.

Andrén afslutter med at betegne historisk arkæologi som et metodisk

² Høst-Madsen og Harnow 2012, 41.

³ Andrén 1997, 132.

⁴ Andrén 1997, 133.

⁵ Andrén 1997, 140.

⁶ Andrén 1997, 149.

⁷ Andrén 1997, 153.

⁸ Andrén 1997, 162 ff.

⁹ Andrén 1997, 173 ff.

¹⁰ Andrén 1997, 176 ff.

perspektiv.¹¹ En metode, hvor især kontrastering kan hjælpe arkæologerne ud af den såkaldte tautologiske trussel. Arkæologi i tider med tekst løber let ind i at finde noget, som man allerede kendte til gennem tekster, hvilket risikerer at gøre arkæologien tautologisk. Men hvis ting/tekst-relasjonen opfattes som en dialog – gennem korrespondens, association og især kontrast – kan denne fælde undgås, og et nyt billede af fortiden kan skabes.

Senere har flere andre forskere diskuteret relationen mellem ting og tekst. Blandt andre har arkæologen John Moreland i 2001 skrevet bogen *Archaeology and Text*. I første del beskriver han, hvorledes arkæologi har været påstået underlagt historiefaget – eller hvordan ting har været underlagt tekst som sandhedsvidne, og desuden diskuteres påstandene om, at tekster kan være falske, og at ting i sig selv er sande. Han mener selv, at korrekt forståelse af brug af ting og tekst kan give forståelse for, hvilken betydning tingene har haft. At hverken ting eller tekst skal bruges som ”bevis på fortiden”, men snarere som kilder, der tilsammen kan belyse, hvordan ting og tekst er blevet brugt til at konstruere sociale relationer og identiteter i historisk specifikke rammer.

Arkæologien og de officielle retningslinjer

I Danmark betød indførelse af den nye museumslov i 2001, at især arkæologien fik ændret sine vilkår, samt at den arkæologiske arv blev nærmere defineret. Loven bygger i høj grad på Maltakonventionen fra 1992, som er den europæiske konvention om beskyttelse af den arkæologiske arv.¹²

Definition af den arkæologiske arv beskrives her som værende:

- kilde til den europæiske kollektive hukommelse og redskab for historiske og videnskabelige studier.
- alle levn og genstande og alle andre spor af menneskeheden fra tidligere tider anses for at være elementer af den arkæologiske arv.
- strukturer, konstruktioner, bygningsgrupper, bopladser, flytbare genstande, monumenter af anden art samt den sammenhæng, hvori de er anbragt, uanset om beliggenheden er på land eller under vand.

Det er stort set samme definition, der ligger til grund for museumsloven.¹³ Dog er ”arkæologisk arv” ændret til ”arkæologisk kulturarv”, og der nævnes intet i museumsloven om, at den er ”kilde” og ”redskab” for historiske og videnskabelige studier, hvilket muligvis er en følge af museumslovens indførelse af

¹¹ Andrén 1997, 183 ff.

¹² VALETTA 1992.

¹³ Museumsloven 2006.

”betalingssystemet” for arkæologiske undersøgelser. I kapitel 8 i museumsloven er der nøje gjort rede for, hvordan museerne skal samarbejde med offentlige myndigheder, og hvem der skal betale for hvad i forbindelse med arkæologiske gravninger. Det er oftest bygherrer, der betaler for den arkæologiske udgravning. Hvis der findes arkæologisk interessant materiale, registreres det, og der foretages eventuel hjemtagning af genstande. Den analyse, der foretages i den lovpligtige beretning, indebærer tidsbestemmelse og typebestemmelse/kategorisering. Bygherren betaler ikke for videre analyser/studier eller forskning i de arkæologiske fund. Dog kan der afsættes midler til naturvidenskabelige undersøgelser, der findes nødvendige for forståelse og tolkning af udgravningen.

I 2009 gennemførte et internationalt ekspertpanel for Kulturstyrelsen en evaluering af, om den viden, som arkæologerne havde produceret gennem indsamling og beretninger siden 2001, ”blev anvendt til videreudvikling af det generelle arkæologiske vidensniveau.”¹⁴ Evalueringen pegede på, at det ikke var tilfældet. Derfor blev der udviklet en række strategier til ”yderligere prioritering og kvalificering af den arkæologiske virksomhed”.¹⁵ Den skal blandt andet sikre:

- at undersøgelserne både kvalitativt og kvantitativt medvirker til at bringe ny viden.
- at det arkæologiske vidensniveau løbende opdateres og revurderes.
- at der udarbejdes perspektivrige, fagligt velfunderede undersøgelsesstrategier med henvisning til ny viden inden for det aktuelle område.

Desværre åbner museumsloven ikke op for, at der i forbindelse med bygherebetalte udgravninger udføres videre analyse af det arkæologiske materiale, eller brug af relevante samtidige arkivalier. Heller ikke beskrivelsen af nye strategier kommer ind på dette. Det kan derfor være interessant at se, hvad der faktisk kan komme ud af at sammenligne arkæologiske fund med disse arkivalier – etablere en dialog mellem ting og tekst. Dette gøres forsøgsvis senere i artiklen.

Beretninger

Efter arkæologiske gravninger skal der skrives beretninger, der dokumenterer resultatet. Anlæg, profiler og fund registreres, dateres og kategoriseres efter typer og materialer. Men én ting er, at tidsbestemme og kategorisere fund –

¹⁴ Slots- og Kulturstyrelsen – Arkæologiske Strategier.

¹⁵ Indtil videre er kun fire strategier til download på hjemmesiden: *Ældre stenalder. Yngre stenalder. Middelalder – landbebyggelse. Middelalder – ødekirker. Således er der ikke udviklet nogen strategi for nyere tids arkæologi.*

noget andet er at bringe dem til at sige mere, end at de eksisterer, og til at sige noget om menneskers dagligliv og den materielle kultur.

I beretninger indledes oftest med et afsnit om ”Topografi og kulturhistorisk baggrund”. Her er ældre kortmateriale ofte med fordel anvendt i forbindelse med den topografiske beskrivelse og forståelse. Men når det drejer sig om den kulturhistoriske baggrund, så bygges der især på populærhistoriske udgivelser og nettet. I beretningernes konklusioner bliver det ofte slået fast, at fundene har givet *ny viden om almindelige menneskers hverdagsliv* – i modsætning til skrevne kilder, som ofte beskrives som skrevet for og af overklassen.¹⁶ Det fremgår kun sjældent eksplicit, hvilke forhold der giver ny viden eller overvejelser omkring ”almindelige mennesker”, og hvad der ”vides” i forvejen.

Men i mine øjne er der netop ikke nogen modsætning mellem fund og arkivalier. Disse kilder kan tværtimod tilsammen give et kvalificeret bud på beskrivelse af almindelige menneskers hverdagsliv.

Forklaringen på denne afvisning af arkivaliers udsagnkraft om hverdagsliv er formentlig, at der i de arkæologiske budgetter kun sjældent er levnet tid til en undersøgelse af, hvad arkivalier eventuelt kan fortælle. Der er ikke mange – ej heller historikere eller etnologer – der har benyttet den store mængde arkivalier, der ellers meget konkret kan danne grundlag for tolkninger og analyser af menneskers hverdagsliv i nyere tid. I stedet for at se det skrevne og det materielle som modsætninger kunne man med fordel, som nævnt, se det som komplementære kilder til historien.

Heldigvis ser det ud til, at der er ved at være en ny opmærksomhed blandt arkæologer, der beskæftiger sig med tiden efter ca. 1600, hvilket ses i flere artikler skrevet inden for de sidste ti år. De slutter nemlig ofte med at slå fast, at der er brug for tværfagligt samarbejde. Et tværfagligt samarbejde mellem etnologer, historikere og arkæologer, som synes overset i retningslinjer og strategier for den arkæologiske virksomhed fra Slots- og Kulturstyrelsen.

Materiel kultur

I og med at vi taler om tværfaglighed og materiel kultur, ligger det lige for at se på de fag, der har eller har haft materiel kultur som udgangspunkt for studiet af menneskelige kulturer – også historisk set.

Professor emeritus, europæisk etnologi, Bjarne Stoklund ser i *Tingenes kulturhistorie* på, hvordan materiel kultur er blevet studeret og defineret de sidste godt hundrede år, især inden for faget etnologi.¹⁷ I kapitlet *Troels-Lund og tingene* beskriver han en diskussion, der udspandt sig mellem den

¹⁶ Som det også kommer til udtryk i *Høst-Madsen 2012*.

¹⁷ *Stoklund 2003*.

Fig. 1. Arkæologer graver på lossepladsen. Foto: Københavns Museum. 2003.

dengang nye kulturhistorie, som Troels-Lund med sit store værk *Dagligliv i Norden i det 16. Aarhundrede*, der udkom 1879-1901, var eksponent for, og den tyske historiker Dietrich Schäfer, der kritiserede ham for at skrive om almindeligheder som dagliglivet og dets materielle (og trivielle) sider i stedet for at udforske "staten, dens tilblivelse og vækst".¹⁸

Mange etnologer ser Troels-Lund som en af fagets fædre på baggrund af hans påpegning af hverdagslivets og dets materielle side som essentielt. Hans opfattelse af, hvordan man kunne forstå udvikling, dels som en evolution og dels som nyheder, der vandrer både geografisk og gennem sociale lag, blev også de første etnologers teori – evolutionisme og diffusionisme, som det beskrives i afsnittet "Etnologiens metamorfoser".¹⁹

Indtil midt-1970'erne blev (museums-)genstande set som den væsentligste kilde til forståelse af kulturudviklingen, som ikke lod sig belyse af andre kilder. De spørgsmål, som etnologerne stillede til de indsamlede ting, var de samme, som arkæologer stillede til deres materiale. Stoklund kalder disse spørgsmål for historisk-genetiske. Man spurgte ikke til "genstandenes betydning eller ønskede at belyse forholdet mellem mennesker og ting." De arbejdede under historismens paradigme: "at forstå og forklare en genstand eller et andet kulturelt fænomen var at forklare dets oprindelse og udvikling."²⁰

I 1970'erne kritiseredes denne faglige tilgang. Kritikken gik på, at kultur ikke bestod af enkeltelementer, der kunne studeres hver for sig – men af kulturelle helheder. Man gik fra at opfatte kulturen som adderende til at opfatte den som en strukturel helhed. "Den var inde i hovedet på folk, som et system af ideer og normer, der kom til udtryk i de fænomener, som kunne iagttages."²¹ I samme periode føjedes flere kildetyper til. Dels blev udvalgte arkivalier som skifter, folketællinger, dagbøger m.m. brugt til at fortælle noget om det materielle, men også om de sammenhænge, det materielle indgik i – kilder, som dog allerede Troels-Lund m.fl. havde benyttet sig af. Og etnologer tog også det etnografiske feltarbejde til sig i form af interviews og deltagerobservation i nutidige sammenhænge.

Efter årtusindskiftet kastede mange etnologer sig atter over det materielle. En af de analytiske tilgange, som vandt frem, bruges og beskrives i antologien *Materialiseringer* (2009). I forordet – "Materialiseringer. Processer, relationer og performativitet" – redegør Tine Damsholt og Dorthe Gert Simonsen for begrebet. Materialitet forstås her som en situation, hvor der så at sige "gøres" materialiseringer i dynamiske og betydningsproducerende processer, relationer og praksisser mellem genstande, kroppe og rum.²² I antologien stil-

---

18 Stoklund 2003, 26.

19 Stoklund 2003, 10.

20 Stoklund 2003, 10.

21 Stoklund 2003, 17.

22 Damsholt et al., 2009, 8.

les skarpt på genstandenes, rummenes og kroppenes materialiseringer ved at analysere, hvad og hvordan materialitet ”gør” og ”gøres”.²³

Materialitet eller materialiseringer er altså ikke det samme som materiel kultur. I denne artikel er der fokus på det materielle som et vilkår for dagliglivet.

Det materielle som et vilkår for dagliglivet

Ambitionen i denne artikel er som nævnt at give en idé om de store muligheder, der ligger i tilgængelige arkivalier for at beskrive hverdagsliv i historisk tid, ved ikke blot at studere hverdagens enkeltelementer som sko, tøj, bygninger m.m. Hverdagslivet er ikke mængden af disse ting. Men disse ting udgør, hvis de sættes i sammenhæng med de mennesker, der brugte dem, et billede af vilkårene for det levede liv.

Jeg vil nedenfor dels se nærmere på, hvilke genstande der fremkom ved en arkæologisk undersøgelse på en losseplads i København. Og dels se på en række skifter, der netop direkte omtaler det materielle, men dog ikke er den beskrevne materialitet selv. Skifterne er produceret i en sammenhæng, som gør, at de fortæller mere end blot om genstandene – de fortæller også om den sammenhæng, genstandene indgår i. Denne gennemgang kan forhåbentlig give en idé om, hvor frugtbart et tværfagligt samarbejde med udgangspunkt i de forskellige kilder kan blive. Det bliver altså for nærværende ikke en grundig analyse af den materielle kultur – men antydning af mulighederne i et mere omfattende samarbejde.

Men inden vil jeg lige nævne, at vi på Københavns Museum allerede har benyttet blandt andet ejendomsvurderinger i forbindelse med gravninger i matrikulerede områder, hvor der har været bygninger og andre anlæg (f.eks. brønde og lokumskuler).²⁴ Ved de lovpligtige arkæologiske undersøgelser findes ofte kældre og fundamenter. Ejendomsvurderinger kan give et indblik i det, der så at sige var over jorden. Man kan læse, hvilken funktion rummene har haft, og hvilket interiør der har været, samt hvilke materialer huset bestod af. Desuden indeholder de informationer om, hvilke erhverv der har været udøvet, og hvem der har ejet matriklen. Ejendomsvurderinger – som for øvrigt kan minde en del om brandtaksationer – består af en minutiøs gennemgang af nagelfaste ting på matriklen. Det giver især mening at gå til disse arkivalier i forbindelse med en konkret gravning – med et matrikelnummer – idet mængden af ejendomsvurderinger er så stor. De foreløbige resultater af dette samarbejde er desværre indtil videre stort set kun at finde i beretningerne.

---

²³ Damsholt et al., 2009, 9.

²⁴ Magistratens 1. afdeling, Direktoratets arkiv (1938-) Vurdering, syn og skøn, Syns- og taksationsforretninger over fast ejendom (ejendomsvurderinger), 1712-1964.

Arkæologiske genstande – lossepladsfund

Fra 2003 til 2004 foretog Københavns Bymuseum en arkæologisk udgravning foran A.P. Møllers hovedsæde på Esplanaden.²⁵ Området havde fungeret som losseplads fra slutningen af 1600-tallet til midten af 1700-tallet. Det dækkede ca. en hektar, og dybden var to meter. Af dette blev omkring 1660 kubikmeter undersøgt.²⁶ Beretningen fra denne udgravning er valgt som eksempel her – dels fordi den er udført på en decideret losseplads, og dels fordi den efterfølgende har dannet udgangspunkt for en del artikler (fig. 1). Udgravningsberetningen er fra 2012. Heri er fundene delt op efter materialer, og jeg har valgt her at bringe en konkret opsummering.²⁷

Tekstil og læder

Der fandtes mange strikkede tekstiler – både grovere strik i form af slidte sokker, strømper og vanter, men også fine strikkede silkestrømper, handsker og rester af strikkede ”nattrøjer” i silke samt en del strikkede ærmer (fig. 2). Dog er de fleste tekstiler vævede, enten af uld – som vadmél²⁸ og klæde – eller silke. Ingen af tekstilerne er af vegetabiliske fibre som hør og bomuld, hvilket sandsynligvis skyldes bevaringsforholdene. Det uldne klæde ses i flere tilfælde som dele af jakker, i form af knaphuller, kanter og lommeklapper er klippet fra og smidt ud, hvorefter man har kunnet anvende de større reelle stykker til andet brug. Læder forekommer i form af beklædningsdele som handsker, hatte og fodtøj, hvor også en del filtstykker stammer fra. Desuden var der silke sat sammen med skind og læder som dele af silkesko og -tøfler.²⁹

Ved udgravningen fremkom omkring 70 hele sko – hvoraf ca. 25 var børnesko. Desuden var der ca. 100 delvist hele sko. Derudover fandtes omkring 1500 mindre skodele. Skotyperne var mangeartede. Der var ”alt lige fra de fineste, broderede, stofbeklædte, spidse dametøfler med høj svungen hæl til arbejderens udtrådte, tunge læderstøvle, der er foret med dyrehår for at skåne bæreren for vinterkulden ...”.³⁰ Der blev også fundet flere parykker samt dele af parykker, halvparykker eller toupéer. Alle var lavet af menneskehår.³¹

25 Høst-Madsen 2012.

26 Høst-Madsen 2012, 28.

27 Samtlige ordforklaringer er fra Ordbog over det danske Sprog: <http://ordnet.dk/ods>.

28 Groft, hjemmevævet, gråligt klæde, ofte fremstillet af kradsuld uden sortering efter farve.

29 Høst-Madsen 2012, 14.

30 Høst-Madsen 2012, 15.

31 Høst-Madsen 2012, 19 f.

Keramik, glas, metal og kridtpiber

Der blev fundet store mængder keramik fra 1700-tallet. Størstedelen bestod af det mere jævne lertøj. Fajancen, derimod, bestod især af bordservice samt et større antal prydfajancer. Blandt lertøj og fajance fandtes både importerede og lokale produkter. Til gengæld var alt af stentøj fremstillet i Tyskland (fig. 4). Det bestod af dekorerede drikkekrus og kander, men også mineralvandsdunke

med lokalitetsstempler var repræsenterede. Der var desuden en del af det noget dyrere porcelæn.³²

Kridtpibehoveder og kridtpibestilke fandtes i stort tal. Af disse havde en del stempler, og her er tale om et bredt spekter af forskellige former. En del glas fremkom på lossepladsen – især et stort antal drikkeglas samt skår af karafler og andre finere glasgenstande. Størstedelen af glasgenstandene bestod af glasflasker, primært diverse emballageflasker, hvoraf de fleste var vinflasker. Hertil kom en større mængde flakoner³³ samt vinduesglas.

Der blev også fundet en del bygningsbeslag. Her er især tale om hængsler, beslag og kraftige låse og naturligvis søm og nagler. Derudover blev der udgravet køkkentøj, blandt andet en stegepande af jern og en fragmenteret jerngryde. En del bestik – især knive – mange med bevarede greb eller håndtag af ben eller træ samt en del skeer af forskellige metaller kom også frem. Af andre brugsgenstande fandtes knapper, spænder, fingerbøl og nåle i kobberlegeringer samt værktøj som økser og hammerhoveder af jern. Desuden er der fundet 12 mønter.³⁴

Mad

Gennem makrofossilanalyser har man fundet frem til oplysninger om noget af den mad, der indgik i husholdningen. Det var laurbærblade, ærtébælg, ferskensten, hasselnødder, østersskaller, æggeskaller, fiskeben (fra 14 forskellige arter), knogler fra kronhjort, høns og lam. Desuden fandtes en mængde hornstøjer fra køer, der bar præg af en kvægsygdom. Sidst men ikke mindst fandtes humane fækalier – mad i anden potens.³⁵

Beretningens konklusion

Lene Høst-Madsen, som var udgravningsleder, konkluderer: ”Indholdet af fund i lagene var meget stort og bevaringsgraden af materialet usædvanlig god. Materialet kan give væsentlige informationer om hidtil ukendte aspekter af hverdagslivet, byens husholdninger, folks ernæring og hygiejniske forhold, erhverv og produktion, samt ikke mindst byens handelsforbindelser til hele verden.”³⁶ Til sidst understreger hun vigtigheden i at grave i ”nyere tid”: ”Undersøgelserne på Esplanaden har bidraget med ny og væsentlig viden om den materielle kultur i 1700-tallets København, og for altid ændret synet på de massive opfyldninger, der foretages i byen i 16- og 1700-tallet. Begrebet en moderne forstyrrelse kan næppe betegnes som fyldestgørende efter at disse undersøgelser har påvist materialets udsagnsværdi.”³⁷

³² Høst-Madsen 2012, 17 f.

³³ Flakon: lille flaske af slebet glas.

³⁴ Høst-Madsen 2012, 20 f.

³⁵ Høst-Madsen 2012, 21 ff.

³⁶ Høst-Madsen 2012, 28.

³⁷ Høst-Madsen 2012, 29.

Fig. 2. Barnestrømpe lavet af skaftet fra en voksenstrømpe. Foto: Københavns Museum. 2003.

Yderligere analyser af enkelte genstandsgrupper

Det er som nævnt sjældent, der er mulighed for mere omfattende analyser af fundene i udgravningsberetningerne. I dette tilfælde er videre analyse sket i specialer og i artikler med udgangspunkt i fundene. Nedenfor refereres til tre artikler om henholdsvis tøj, sko og porcelæn, hvor forfatterne analyserer fundene.

Tekstiler fra en gravning i en 1700-talslosseplads i Churchillparken tæt ved Esplanaden er yderligere analyseret af Trine Borake i et speciale, som er baggrunden for hendes artikel i *Across the North Sea*.³⁸ Borake har gennemgået tekstilerne især med det formål at se, hvilken ny viden disse genstandstyper kan give om tøj i det 18. århundrede. Den eksisterende viden stammer ifølge Borake næsten kun fra "historiske kilder". Med historiske kilder menes

³⁸ Borake 2012, 269.

Fig. 3. Kvindesko. Københavns Museum. Foto: Københavns Museum. 2003.

Fig. 4. Salvekrukker af stentøj. Foto: Københavns Museum. 2003.

her museernes genstande, ikonografiske kilder samt udgivne værker af især historikere. Det understreges, at ikke blot kan arkæologiske tekstiler fortælle mere om det 18. århundredes tekstiler – de peger også på ”en anden kulturel fortælling” end de historiske tekstiler. Det arkæologiske materiale skulle således kunne fortælle noget om genbrug og klasseforhold. Eksempelvis var mange sokker forsynet med ny fod på et gammelt skaft. Fundet af en gammel hullet og dårligt lappet sok kan, mener Borake, måske fortælle historien om en fattig mand uden sociale relationer, som han kunne udveksle ekspertise med.³⁹ Desuden påpeger hun, at fordelingen af materialerne uld og silke bekræfter, at det historiske materiale består af overklassetøj, idet fordelingen i historisk materiale på museerne er 28 % uld og 72 % silke, hvorimod der i de arkæologiske fund er 97 % uld og 3 % silke.

Borake konkluderer, at de arkæologiske fund giver et helt andet billede af det 18. århundredes københavnske tøj, fordi alle klasser er repræsenterede på lossepladsen. Desuden kan disse lossepladsfund vise os noget om tøjets livscyklus, idet meget af tøjet var genbrugt. Ydermere kan dette materiale konkret vise noget om tidens teknikker i forarbejdning og brug af tøj.⁴⁰

Vivi Lena Andersen har arbejdet videre med emnet sko. Hun har skrevet magisterafhandling og har den 14. marts 2017 forsvaret en ph.d. om emnet.⁴¹ Desuden har hun udgivet flere artikler om fodtøj, bl.a. ”Skoene i skraldet” i *Dragtjournalen* (2009). Det er denne artikel, der refereres til nedenfor.

Andersen tolker lossepladsfundene som værende fra alle sociale lag i modsætning til museumsgenstande og ikonografier. Således ses blandt andet, at ”herresko med stakkede læderhæle ikke hørte til de fineste af slagsen, og derfor ikke blev fundet værdige til at blive indsamlet”. Desuden blev der fundet børnesko, hvilket menes at gøre op med den opfattelse, at børnesko var små kopier af voksensko. En opfattelse, som hidrører fra ikonografisk gengivelse af overklassen. For dameskoenes vedkommende findes størstedelen at være af læder i modsætning til skoene på museum, som mest er af tekstil. Dette tolkes således: ”Det må ses som et udtryk for, at sko af tekstil kun var overklassen forundt, og at tekstilsko blandt mellem- og underklassen har været arvegods fra eksempelvis frue til tjenestepige.”⁴²

Til gengæld synes træsko at være fraværende på lossepladsen. Andersen fremhæver, at skriftlige kilder nævner træsko i 1700-tallets København som en almindelig skotype.⁴³ At de ikke kom på lossepladsen, forklares med, at ”de faktiske træsko” må have endt deres dage som brændsel og ikke på lossepladsen. Heller ikke skoenes metalspænder er endt på lossepladsen på repræsentativ vis.⁴⁴ En fordel ved arkæologisk fundne sko er, at man kan

---

39 Borake 2012, 275.

40 Borake 2012, 276.

41 Andersen 2017.

42 Andersen 2009, 13.

43 Andersen refererer til Stoklund 2003, 139.

44 Andersen 2009, 14.

studere ”en rigdom af tekniske detaljer”,⁴⁵ eksempelvis de forskellige såltyper, forskellig sammensyning af sålerne og sammensætning af hælen. Desuden har lossepladsskoene kunnet sige en del om ejeren eller ejerne gennem måden, de blev slidt på. Sliddet kan således blandt andet fortælle om underlagets art samt om ejerens køn, vægt, højde, bredde på hofterne og fodlidelser (fig. 3).⁴⁶

Andersen opsummerer, at det er vigtigt at studere alle tilgængelige kilder for at opnå så komplet et billede som muligt. Men hun understreger, at arkæologisk fundne sko udmærker sig ved at kunne sige noget om *alle* københavnere: ”De arkæologiske sko er i det hele taget en god, demokratisk kilde til et samfund, da samtlige socialklasser figurerer i affaldet.”⁴⁷

Rikke Søndergaard Kristensen har viderebearbejdet og analyseret især kinesisk porcelæn i artiklen ”Made in China: import, distribution and consumption of Chinese porcelain in Copenhagen c. 1600-1760” fra 2014.

I artiklen gennemgår hun detaljeret det kinesiske porcelæn fra lossepladsen: typer, herkomst, datering og detaljer i materialet. Desuden har hun med fordel benyttet publicerede skrevne kilder for at få et indtryk af import og brug af kinesisk porcelæn i København, før Danmark etablerede en direkte handelsrute til Kina i 1730. Ved sammenføring af udsagn fra de arkæologiske fund med udsagn fra skriftligt kildemateriale fremkommer et mere nuanceret billede af importen, udbredelsen og forbruget af det kinesiske porcelæn i København. Hun er dog varsom med at konkludere noget omkring, hvilke grupper af københavnere der var de betydeligste forbrugere af kinesisk porcelæn, idet affaldet på lossepladsen ikke umiddelbart er fra specifikke grupper af indbyggere. Dog var det masseproducerede porcelæn, som der fandtes mest af på lossepladsen, billigere og derfor inden for rækkevidde for en større del københavnere end det specielt designede finere porcelæn. Dette kan pege på et bredt marked for disse produkter. Og hvis det samtidig ses i lyset af den popularitet, som te og kaffe fik i løbet af det tidlige 1700-tal, kan middelklassen også have været købere.⁴⁸

Søndergaard Kristensen slutter med at understrege, at for bedre at forstå dynamikkerne i udviklingen af brug af kinesisk porcelæn bør man indgå i et tværfagligt samarbejde omkring de forskellige tilgængelige kilder – både ting og originale skriftlige kilder.

Kommentarer til arkæologi på lossepladsen

I arkæologernes gennemgang og analyse af det arkæologiske materiale fra lossepladsen fremhæves med rette, at det giver ny viden om de forskellige genstandstypers detaljer og om teknik for bearbejdning af materialet samt om

---

45 Andersen 2009, 12.

46 Andersen 2009, 17.

47 Andersen 2009, 18.

48 Søndergaard Kristensen 2014, 173 f.

genstandes livscyklus. Desuden fortæller det om, hvad byens indbyggere har smidt på lossepladsen. Og som det ses i ovenstående gennemgang af artikler, kan fundene også afdække blandt andet handelsforbindelser og indbyggernes fysiognomi.

Materialet fra lossepladsen fremhæves flere gange som repræsenterende alle lag i befolkningen – rig og fattig – i modsætning til skrevne kilder samt museumsgenstande, som ifølge ovennævnte beskriver rige folk. Den påstand er dog i mine øjne problematisk, for dengang som nu producerer rige mennesker mere affald end fattige og smider formentlig også mere ud end andre mennesker, hvorfor det affald, der findes på lossepladsen, især må stamme fra mere velhavende indbyggere.

Påstanden om, at indsamlede genstande på museerne især repræsenterer mere velstående folk, er formentlig rigtig – i hvert fald for genstande indsamlet for mere end 30 år siden. Til gengæld findes der arkivalier – altså skrevne kilder – der absolut indeholder oplysninger om folk lige fra den fattige enke til den rige vinhandler. Det vil jeg se på nedenfor i afsnittet ”skifter”.

Noget andet, som materialet fra lossepladsen hævdes at kunne beskrive bedre end ”skrevne kilder”, er hverdagslivet. Det gælder ganske rigtigt, at en stor del af genstandene har indgået i nogle personers hverdagsliv. Men menneskers hverdagsliv består jo ikke af enkelte ting løsrevet fra hinanden. De er enkeltdele, som, hvis de kan føjes sammen igen i de hushold, som Københavns indbyggere boede i, kan fortælle noget om de materielle vilkår, bestemte indbyggere havde at bygge deres hverdagsliv på. Desuden er dét, at genstandene deles op i grupper, som det ofte sker i arkæologiske beretninger, også en ulempe, hvis ønsket er at beskrive almindelige menneskers hverdagsliv. Denne opdeling kan bestemt give mening, hvis det er forskning i den enkelte genstandstype i sig selv, der er i fokus. Men det er en ulempe, hvis man vil beskrive hverdagslivet i en sammenhæng.

Skifter

Det er netop denne sammenhæng, man kan finde i skifterne. Her blev de ting, som det hushold, den afdøde boede i, listet op og vurderet i sin helhed. Der gøres rede for familieforholdene, bopælen og erhvervet, den afdøde bestred. Skifter giver således et godt indblik i almindelige menneskers materielle vilkår. Skifterne er ganske vist ikke de materielle ting i sig selv – men de er samtidige kilder, der beskriver de materielle ting.

Jeg har gennemgået knap 40 skifter fra København fra 1680-1790.⁴⁹ Det er

49 Jeg har fokuseret på tre (tilfældigt valgte) perioder, nemlig: Københavns Bytings originale skiftebreve 1683-1698, 1728-1737 og fra AO Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission: Forseglingsprotokol 1771-1786. Fra den første periode findes ingen skifteprotokoller – men kun konceptskifter og originale skiftebreve. Jeg har – helt pragmatisk – valgt kun at gennemgå skiftebrevene, da konceptskifter er kladder og derfor meget svære at læse. Jeg har gennemgået 20 skiftebreve fra denne periode. Fra den anden periode har jeg gennemgået 12 originale skiftebreve. For den tredje periode har jeg gennemgået fire originale skiftebreve, samt fra forseglingsprotokollen AO, 1771, fem sager: no 9, 10, 11, 12, 13 samt yderligere to fra 1786: no 251 og no 250.

ikke noget, man kan lave statistik på, ej heller vil jeg hævde nogen repræsentativitet, men dog kan de give information om, hvad disse meget forskellige mennesker faktisk ejede. Skifternes troværdighed, som kilde, er stor. Det er førstehandsvidner, der er flere af dem, og der er både lægmænd og professionelle folk indover.

Skiftesituationen

Der skulle altid skiftes, hvis den afdøde havde umyndige arvinger, eller hvis arvingerne ikke var i stand til at være til stede – var ude at rejse, var syge eller boede for langt væk. I første omgang blev boet forseglet. Når alle var indkaldt til skifteforretningen, mødtes de som regel en måned efter på afdødes bopæl, hvor alt blev gennemgået, ofte rum for rum – eller efter materialer (fig. 5). Herefter udførtes et skiftebrev, hvor alle den afdødes ejendele blev noteret med en vurderingspris. Til stede ved skiftet var en skifteforvalter, en skriver samt to vurderingsmænd eller vurderingskoner. Vurderingsmænd i håndværkerhushold eller købmandshushold var som regel to borgere inden for samme erhverv. Ofte var der desuden to vurderingskoner, der vurderede gangklæder og linned. I mindre boer kunne man nøjes med de to vurderingskoner. Derudover mødte arvingerne – eller repræsentanter for dem – op. Kvinder havde ifølge loven ikke nogen selvstændig myndighed. Således blev døtre, der var gift, repræsenteret ved deres mænd. Ugifte døtre og sønner under 25 år blev repræsenteret af en formynder. Enker skulle have en lavvæрге til at repræsentere sig. Hvis det var forældreløse børn, der var arvinger, blev skifteforvalteren indsat som formynder. Han fik ansvar for de umyndige børns arvelod, indtil de blev myndige eller – for pigernes vedkommende – blev gift.

I København ser det ud til, at hvis et bo indeholdt ting af værdi, skulle det omsættes til penge. Det betød, at alt blev sat på auktion. I en del af skifterne er der lister over, hvem der købte hvad og til hvilken pris. De penge, der kom ind på auktionen, indgik så i den endelige opgørelse. Her blev al gæld, udeståender samt regninger – blandt andet til begravelse – fratrukket boets værdi. Pantsættelser skulle også udredes. Det var almindeligt, at især kvinder, når de blev enker, levede af de midler, de fik ind ved at pantsætte ting og tøj efter ægtefællens død. Først når alt dette var udredt, kom man til den endelige fordeling. Lovens regler for arv lød, at sønner arvede en broderlod, som var det dobbelte af det, døtrene arvede – nemlig en søsterlod. Hvis der var en søn og en datter, der skulle arve, fik sønnen $2/3$ og datteren $1/3$.

Den fattige enkes bo

Ved sin død i 1693 boede Else Lauritzdatter til leje i en kælder under en vævers hus i Sankt Pederstræde. Hendes bo kan ses som minimum for det, der skulle til for at leve i egen husstand. Hendes bolig bestod af et rum og et køkken med åben skorsten med ildbænk, hvor maden blev tilberedt. Til at holde ilden ved lige havde hun en blæsebælg og en ildtang. Til at stille over ilden havde hun en rist og en trefod. Herpå kunne hun stille den jerngryde, hun havde, eller den lille messingkedel. Desuden havde hun af trævarer et saltkar, to baljer, et dejtrug, en spand og en si (formentlig til at hente vand i og til at si urenheder fra), fade, bøtter, en kande, et manglebræt og to manglestokke.⁵⁰ Desuden havde hun stenfade⁵¹, potter, tre stenkrus med låg og to glas samt en bliklampe og et skab til opbevaring af mad.

Hendes møblement, som alt sammen benævnes ”gammelt”, bestod af et fyrretræs bord, en rød kiste, en egekiste med beslag, en fyrretræskiste, et fyrre-sengested, et lille egeskrin, en lille skammel og to stole. Om det gamle sengested hang der nogle gamle sparlagner⁵² samlet i en top, og i sengen var bl.a. en sribet underdyne og en overdyne samt to hovedpuder med pudevår og et par blågarnslagner.⁵³ Af linned havde hun desuden fire gamle håndklæder. Af tøj – som også alt benævnes ”gammelt” – efterlod hun sig fire særke⁵⁴ og en sort hue af taft med knipling samt et par ”kvindesko”. At der ikke var mere tøj, kan skyldes, at hun formentlig havde tøj på, da hun blev begravet. Herudover fandtes der i boet det, som fandtes i næsten alle boer, hvor der boede eller havde boet kvinder, nemlig redskaber til spinning: en spinderok⁵⁵, to hegle⁵⁶ og et haspetræ.⁵⁷

Dette skifte fortæller om et hushold, som kan benævnes basishushold. Det ser ud til, at det var et minimum for, hvad der skulle til for at have et selvstændigt hushold. Derfor nævnes ovennævnte ting ikke specifikt i den følgende gennemgang af andre skifter. Logerende og tyende havde dog ikke nødvendigvis særlig meget af ovenstående, da de fik kost og logi hos husværtten.

En fattig arbejdsmand

Morten Nielsen var arbejdsmand på Sukkerhuset, logerede i Borgergade i 1698 og havde derfor næsten heller ikke noget indbo. Han havde en del forskellige mønter, sølvknapper, et par sølvskospænder, et par støvleknapper og en ibenholtstok med sølvbeslag. Hans tøj bestod af en kjol⁵⁸, et par brune bukser med ti sølvknapper i, læderbukser, rejsekjol, to gamle skjorter, et par sko med jernspænder, et par tøfler og en gammel ege-halvkiste.⁵⁹

50 Rund stok, om hvilken tøjet rulles, når man glatter det med et manglebræt.

51 Lervarer, i overgangen ml. porcelæn og fajance, forarbejdet af ler, der er mindre rent og ikke tåler så høj temperatur som det, der bruges ved porcelænsfremstilling.

52 Klæde, der udspændes som forhæng eller omhæng, sengeomhæng.

53 Lagner vævet af garn spundet af blå.

54 Beklædningsstykke, båret af kvinder inderst på kroppen, i reglen med korte eller halvlange ærmer.

55 Et med ten, røkkhoved og drivhjul forsynet apparat til at spinde på.

56 Redskab til hegling af hør eller hamp, bestående af et bræt med flere rækker spidse stål- eller jerntænder.

57 Garnvinde, haspe.

58 Jakke.

59 En mindre kiste.

N. 10

Sire og tyde Eftling

Ellen Hansdatter

10	10	10	10	10	10
11	11	11	11	11	11
12	12	12	12	12	12
13	13	13	13	13	13
14	14	14	14	14	14
15	15	15	15	15	15
16	16	16	16	16	16
17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	18	18
19	19	19	19	19	19
20	20	20	20	20	20
21	21	21	21	21	21
22	22	22	22	22	22
23	23	23	23	23	23
24	24	24	24	24	24
25	25	25	25	25	25
26	26	26	26	26	26
27	27	27	27	27	27
28	28	28	28	28	28
29	29	29	29	29	29
30	30	30	30	30	30
31	31	31	31	31	31
32	32	32	32	32	32
33	33	33	33	33	33
34	34	34	34	34	34
35	35	35	35	35	35
36	36	36	36	36	36
37	37	37	37	37	37
38	38	38	38	38	38
39	39	39	39	39	39
40	40	40	40	40	40
41	41	41	41	41	41
42	42	42	42	42	42
43	43	43	43	43	43
44	44	44	44	44	44
45	45	45	45	45	45
46	46	46	46	46	46
47	47	47	47	47	47
48	48	48	48	48	48
49	49	49	49	49	49
50	50	50	50	50	50

Ellen Hansdatter

Fig. 5. Fra skiftet efter Ellen Hansdatter, 1698. Foto: Københavns Museum, 2016.

Den velhavende kældermand og vinskænker

Morten Munch var kældermand og tjener (vinskænker) hos kældermester Mickel Beckerins enke i hendes hus i Højbrostræde. Han døde i 1698. Kældermesterens enkes vin i kælderen blev af en eller anden grund nævnt her. Her fandtes rhinskvin, rosmarinvin, fransk brændevin (cognac), hindbærvin, spansk vin, rødvin samt Wismarøl i fade og flasker.

Dernæst udpegede enken det, der var Morten Munchs. Han havde forskellige udenlandske mønter, guldring, sølvkârde, sølv-tandstikhus, spanskkrør med elfenbensknapp, sølvvignetter, krudthorn, pudderdåse med kvast, studs-glas, kikkert, ærme knapper, et kogger med 12 hornskafte knive, skrivepult, 32 toppe kanarisk sukker, kandis, 14 dusin franske kort, 22 små spidsglas og 72 spidsglas, 32 ølglas, 26 krukker sur-brøndsvand,⁶⁰ fade med svesker og sild, hævert, 40 bøger og 45 stokke fin rød lak.

Hans tøj bestod af en jakke med vest og bukser til, en vendt⁶¹ kjol med bukser og vest, et par blå plysbukser, rejsekjol, trøje med sølvknapper, fire par sorte uldne strømper, tre par gamle tykke strømper uden fod, højpuldede hatte, et par stive støvler, sporer, to parykker, et par hvide engelske strømper, 14 par halværmer, fem halskraver, brogede tørklæder og klude, 20 nye skjorter, lange klude med kniplinger og frynser og fem gamle nathuer. Han havde heller ikke noget egentligt husgeråd eller nogen møbler, da han formentlig fik kost og logi hos enken.

Den velhavende islandsfarer – et ægtepar

Elisabeth Jacobsdatter døde året efter manden, islandsfarer Stender Olufsen, og det var deres fælles bo, der blev skiftet i 1729. De boede i deres eget hus i Dronningens Gade på Christianshavn. Det er et nogenlunde velhavende bo, hvor man også kan aflæse mandens erhverv.

Deres møbler var gode, og der var en del af dem – både af eg og fyr. Ud over basismøblerne havde de små hængeskabe, et lille firkantet skrin, spejl i sort ramme, et fyrretræs ur, dragkiste, messinglysarme, messingstage, et tabule⁶² med elleve glas, hynder og ikke mindst en lænestol. I køkkenet var der, ud over almindelige køkkenting, tekander, mælkekande, morter med støder, 12 tallerkner af engelsk tin og et strygejern. Desuden havde de lidt finere småting: et par guldringe, et par filigran-sølvkospænder, et sølvlivbånd med et filigranspænde i, tre sølvbægre, tre sølvskeer, en klædebørste, krus med tinlåg og to vinkrus. Ud over almindelig beklædning havde de paryk, tøfler, en foret hue, en blå og en hvid kjortel af damask og et korset. Desuden fandtes en del gardiner, trykt lærred, blårlærred, håndklæder, servietter og duge.

⁶⁰ Surbrønd: mineralsk kilde, sundhedsbrønd med stærkt kulsyreholdigt vand.

⁶¹ Man vendte tøjet ved at vende indersiden ud – den var ikke så slidt.

⁶² Tabule, Tablet: 1) lille skrivetavle, 2) møbel, hylde, amagerhylde (pyramide), 3) flad kasse med små rum.

I skiftet nævnes også en del islandske varer. Blandt andet halvanden tønde islandsk kød, en tønde smør, et halvt skippund ost, en fjerding tran, halvanden tønde eddike, seks pottes brændevin, en halv tønde byggryn, ti fjerdingers sild, en fjerding torsk, to fjerdingers ål, en halv tønde havregryn, spæk, to en halv tønde islandsk smør, en tønde islandsk kød, en læst tørfisk, oste og to tønder rug.

Ud over dette fandtes en liste over pantegods, som enken havde sat i pant efter mandens død. Her var især hendes afdøde mands tøj, men også en del af hendes eget finere tøj – en hvid nattrøje, en sribet taftkåbe, sorte fløjlsvanter, et netteldugstørklæde, en stukken kyse og en fløjlstaske. Desuden en del småting af sølv som bægre, spænder, knapper, skeer samt en pung og en stok med sølvbeslag og sidst tre guldringe. I alt var det pantede gods mere værd end det, der var i boet.

Brændevinsbrænderens enke

Da en brændevinsbrænderens hustru, Anne Larsdatter, døde i 1737, fik manden boet forsejlet og ville skifte. De boede i eget hus i Fiolstræde og var forholdsvis velhavende (fig. 6).

Af køkkenting af tin fandtes blandt meget andet: 24 fine tallerkner og 24 ”knap så fine”, en mælkekrukke og kander. Af kobber var der fire kedler, en tærtepande, flere tragte og fire posteiforme. Af jern og blikkøjt var der en del gryder, pander og desuden et bradspid, fem gåsenåle og lygter. Af stentøj og glas fandtes 6 fade, 22 tallerkner, kopper, krus, skåle, 12 ølkrus, 12 glas og en del flasker. Møblementet bestod blandt andet af et indlagt træur, dragkister, spejle, seks lampetter, et rundt bord, 10 ruslæderstole,⁶³ et stort skænkebord med tre bænke, et skab med skuffer, et klædeskab, to små teborde, to himmelsenge med gardiner og indhold, en beslået egekiste og en ruslæderløjbænk. Af linned fandtes 12 fine hørlærredslagner, 20 par blårlærredslagner og pudevår, bygningsduge, servietter, håndklæder, fine drejlsduge, bomuldsvinduesgardiner med kapper. Konens garderobe var lidt ud over det almindelige. Hun havde et dusin hørlærredssærke, fem kniplingshatte, en sort kåbe, en brun damaskadriene,⁶⁴ en tobinsadriene⁶⁵ med skørt, en poplinkontuche⁶⁶ med skørt, et fiskebensskørt⁶⁷ og to modester.⁶⁸

I gården stod en brønd med pumpe og et lokum med to rum. Desuden var der en stald, hvor der stod fire køer. Det var meget almindeligt for en brændevinsbrænder at have køer. De spiste masken, som var et overskudsprodukt efter brændevinsbrændingen. Desuden var der 10 favne brænde, 14 tønder rug, seks tønder malt og to tønder brændevin. I sidehuset var indrettet

63 Ruslæder, en slags rødgarvet læder (af kalveskind), som garves med pilebark og indgives med vellugtende olier (og som tidligere navnlig importeredes fra Rusland).

64 Damekjole med langt slæb.

65 Adriene af tynd silketøj.

66 Poplin: Fint, lærredsvævet, ribbet stof. Kontuche: Lang, folderig kvindetrøje med læg i ryggen (især brugt som morgen- eller hjemmedragt). Kan også være en mandsdragt til hjemmebrug.

67 Skørt, der ved hjælp af stivere fremstillet af hvalbarder holder kjolen udenpå i facon – blev brugt i 1700-tallet.

68 Slag (med broderet kant forneden og pibestrimmel foroven om halsen), der dækker skuldre og bryst.

et brænderi med åben skorsten og alt, hvad der hører til brændevinsbrænding: en indmuret brændevinspande på tre tønder, piber, en svaletønde med fire jernbånd, et mæskekar og et bærmekar, otte ankre og to løse render.

Studenten

Student Christian Hornemann døde i 1786. Han boede på lejet værelse hos overinspektør ved Det Kongelige Manchester Manufaktur uden for Nørreport no. 21. Han havde flere musikinstrumenter: en violin i kasse, tre fløjter og en pakke med noder. Desuden havde han Det Nye Testamente på fransk og to snustobaksdåser og en saks.

Tjenestepigen

I 1771 døde tjenestepigen Anne Pedersdatter. Hendes død blev anmeldt af hendes madmor Maren, afdøde Peder Borups enke, hos hvem hun boede og arbejdede ved sin død. Skiftet blev foretaget i enkens hus i Store Strandstrædet nr. 114. Pigen havde kun meget lidt. Alt kunne være i hendes halvkiste. Tre hjemmegjorte skørter, to gamle bomuldsforklæder, tre særke, en lille bylt med nattøj og et par gamle sko og strømper.

Opsummering på skifter

Som nævnt i forbindelse med skifter fra 1690'erne anes noget, man kunne kalde et grundbo. Det bestod af ting, som alle hushold som minimum havde i alle 100 år – fra 1690 til 1790. Det gjaldt naturligvis ikke for tyende og for andre på kost og logi, som netop ikke havde eget hushold. Også for tøjets vedkommende kan man sige, at der var en ”grundgarderobe”. Kvinder havde altid mindst en særk, skørt, forklæde og en trøje. Mænd havde bukser, skjorte og jakke. Desuden havde alle hushold, hvor der havde været kvinder – rig som fattig – spinderedskaber som rok, hegler og garnhasper.

Jo rigere man var, des flere specielle og udenlandske ting havde man. Mængden af disse nye og særlige ting var også – måske ikke så mærkeligt – stigende gennem de 100 år, hvor international handel med færdigproducerede varer steg kraftigt.

De mere simple skifter fra første halvdel af 1700-tallet indeholdt det samme som skifter fra 1690'erne, men dog er der kommet nye ting til også her. Det var blevet mere almindeligt med tekedler, fiskebensskørter, kaffekander, snustobaksdåser, vinduesgardiner, en del moderne udenlandske klæder, klaver, fuglebur og skocremer.

Skifterne fra 1770'erne – særligt de rige skifter – indeholder endnu flere

specialiserede ting, ofte i form af kinesisk porcelæn til kaffe, te og chokolade. Desuden ses også – i tilfældig rækkefølge – manchetskjorter, konsolborde, sofaer, lænestole, madrasser, bogreoler, stegevendere, mahognimøbler og en faldhat⁶⁹ med sølv og sorte silketakker. Desuden fandtes en mængde småting til det bedre borgerskab: proptrækkere, papirsakse, messinggreb, sorte hårnapper, sort tobaksdåse af horn, en hollandsk messing-telade, sorte hårpunge af taft, forgyldte stokknapper, ”Maschiner af fiint Tin til at varme Tallerkner paa”, et rejsefederal til kopper, flasker med jasminolie, dåser med ”den bedste grønne te” og regnetavler, og først på dette tidspunkt dukkede en enkelt spisegaffel op. Men selv i disse skifter findes også gamle uldne sokker og vendte jakker.

En sidebemærkning: Når man som etnolog eller historiker studerer de kilder, der er så fulde af oplysninger om tidens almindelige menneskers hverdagsliv, er det ganske svært at holde fokus og undgå at fortabe sig i de spændende oplysninger om kvinder og lavværger, udgifter til begravelser, bygningers funktioner, vestindiske købmænd og skipperes liv og efterlænskab og madlavning. Det nævnes her blot for at sige, at disse skifter kan meget mere end det, der fremhæves i denne artikel.

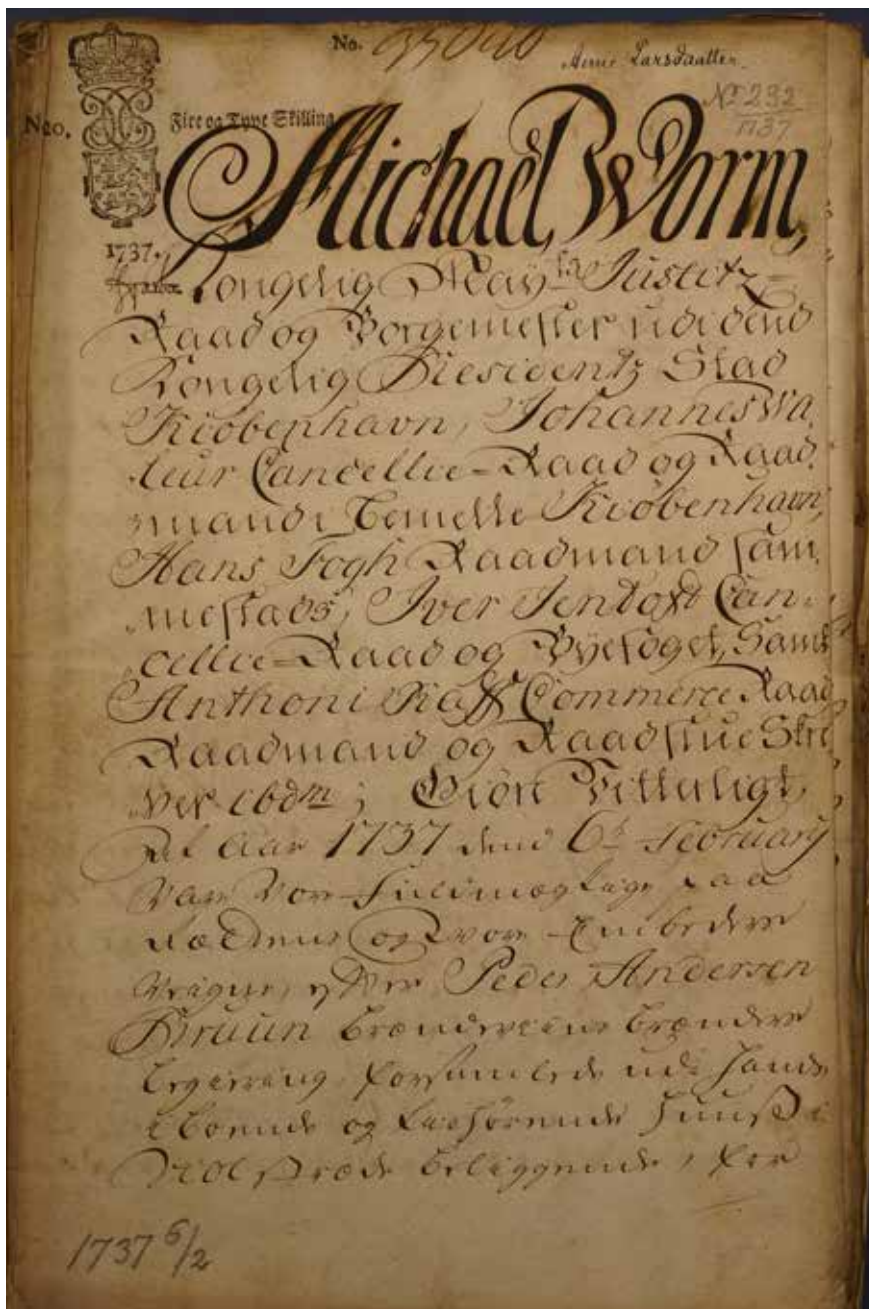
Arkivalier og fund – komplementære kilder

I skifter kommer man – om ikke helt så dog en del – rundt og ser, hvad en enkelt person ejede af jordisk gods. Man ved, hvilke mennesker der havde hvilke ting. Skifterne kan så at sige samle det, der er blevet skilt ad ved kassation, og som siden findes på lossepladsen.

Ved at se arkæologiske fund og skifterne i relation – som en dialog, jævnfør Andrén – kan fundene relateres til de hushold, som optræder i skifterne. Der er en del genstande, man finder i begge kilder. Her kan nævnes jerngryder, pottes og krus af lertøj, som tilsyneladende findes i alle slags hushold. Der findes også en del finere og mere specialiserede genstande, som dyrt porcelæn og glas, som kun nævnes i de rigere skifter, men findes i rigt mål på lossepladsen. Også beklædning eksisterer som fund og i skifterne. Strikkede uldsokker med og uden fod samt løse ærmer findes hos både rig og fattig – sokker uden fod fortæller om genbrug, og ærmerne har formentlig ikke været afklip, men løse ærmer som fast bestanddel af almindelig beklædning. I skifterne beskrives desuden en del finere tøj i tidens mode. Der findes ikke hele dragter af denne slags blandt jordfund, da de formentlig enten er blevet solgt eller genbrugt (eller er endt som museumsgenstande). Men der findes en del

69 Udstoppet krans (eller hue), som sattes på hovedet af småbørn, der begyndte at gå, for at de ikke skulle støde hovedet, når de faldt.

Fig. 6. Forside af skifte efter Anne Larsdatter, 1737. Foto: Københavns Museum, 2016.

afklippede løsdele fra disse. Desuden er der på lossepladsen fundet en del skospænder, hvilket harmonerer fint med skifterne, som ofte nævner disse. Af madvarer nævnes en del både direkte og indirekte i skifterne. Direkte kan de især ses i listerne over varer hos afdøde handlende: islandske varer, vin og andre delikatesser. Desuden findes i de ordinære skifter forskellige mel- og grynsorter til madlavning. Indirekte kan der udledes en del om mad gennem husholdningsredskaber som saltkar, dejtrug samt mælkekrukker og mere specialiserede genstande som tærtepander, postejforme og stegevendere. Disse oplysninger kan sammenholdes med jordfund og makrofossilanalyserne af mad fra lossepladsen, og man kan få et indblik i, hvad maden også kunne bestå af – eksempelvis laurbærblade, fisk og æg i tærter og lam på spyd – samt erfare noget om selve tilberedningen.

I skifter kan man også aflæse funktionerne på mange genstande – eksempelvis stegevendere, brændevinspande og underdyne. Det fremgår dog ikke af skifterne, hvordan disse specialgenstande så ud. Men nogle af disse genstande kan måske give oplysninger om uidentificerede lossepladsfund. Der er også ting, man især finder i skifterne. Det gælder ting af træ som møbler, spande og kar. Den slags genstande indgik naturligvis i alle hushold i en eller anden grad. Men når en ting af træ var gammel og ubrugelig, blev den ikke smidt på lossepladsen – den blev slet og ret brugt som brænde.

I skifterne findes også meget linned af forskellig karakter som duge, sengeklæder, servietter, håndklæder og især særke. Dette findes heller ikke på lossepladsen – kun i enkelte tilfælde som små stumper brugt som lokumpapir. Bevaringsforholdene har betydet, at der ikke er noget materiale af vegetabiliske fibre. Desuden blev slidt linned som regel genbrugt, og i sidste ende blev en del indsamlet af eksempelvis kludekoner, hvis titel henviser til, at de samlede klude og solgte dem til papirmøller, der producerede papir.

Naturligvis findes der også genstande ved arkæologiske gravninger, som man ikke ser – eller kun ser lidt af – i skifterne. Eksempelvis findes ofte en del kridtpiber samt affald fra håndværksvirksomheder, ligesom netop lossepladsens fund er gode til at fortælle om madvarer, dels i form af madrester, men også i form af latrin (affald i 2. potens). Ydermere kan genstandenes detaljer samt fremstillingsmåde og genbrug konkret aflæses her – både af selve genstanden, men også i stempler. Desuden er der blandt fundene en del jernbeslag, der har siddet på kister, døre og vinduer i hel form.

Der er dog også genstande, der hverken findes i skifterne eller fundene. Det gælder eksempelvis træsko, som dog nævnes i andre arkivalier. Men det er også muligt, at de tøfler, der nævnes i skifterne, kan være tøfler med træ-

bund – klodstøfler eller træøfler. Også store bygningsdele, herunder mure og fundamenter og fast inventar må man gå til andre kilder for at finde oplysninger om. Her er, som nævnt ovenfor, arkæologiske fund på matrikler rundt om i byen og ejendomsvurderinger de bedste kilder.

Sammenligner vi netop disse bygningsoplysninger med oplysninger fra skifter og jordfund, får vi muligheden for at samle alt igen i en helhed – et hushold. Vi kan således beskrive den fattige enkes og den rige vinhandlers hushold og bolig, og vi kan, på museerne, udstille nogle af de ting, de omgav sig med.

At arkivalier og arkæologiske fund tilsammen fortæller langt mere og giver bedre grundlag for egentlige analyser, er indiskutabelt. Begge kildetyper får større udsagnskraft ved, at man lader dem komplementere hinanden. Det skal også lige pointeres, at der ud over skifter findes en række andre arkivalier, som kan være frugtbare at anvende – især hvis man ønsker at udføre et decideret mikrostudie.

Men det virkelige arbejdsliv på museerne levner desværre ikke meget overskud til at gennemføre et sådant givtigt samarbejde. Dels er der sjældent tid for arkæologerne til at gå ind i en decideret analyse af fundene. Langt mindre er der tid afsat til en gennemgang af relevante arkivalier i forbindelse med gravninger. Et første skridt fra Slots- og Kulturstyrelsens side kunne være godkendelse af, at der blev afsat midler på budgetter for større arkæologiske undersøgelser i områder, hvor man kan forvente fund fra tiden efter 1600, til også at dække arkivalske undersøgelser. Desuden er det oplagt at etablere tværfaglige projekter og at søge forskningsmidler i både kulturministerielle og styrelsesmæssige eller private sammenhænge, hvilket naturligvis også forudsætter, at der kan ses ud over rigide faggrænser. Det kræver, at også museernes ledere er indstillet på det, og det er naturligvis også en forudsætning, at medarbejderne på museerne selv formulerer interessante og nytænkende forskningsprojekter.

Man kunne også ønske sig, at vi fremover kunne etablere et tværfagligt samarbejde mellem museerne og universiteterne. I dette samarbejde kunne Andréns tre begreber, som indgår i det metodiske perspektiv, korrespondens, association og kontrast, videreudvikles. Et samarbejde, der inkluderer arkæologi, historie og etnologi, ville, gennem anerkendelse af de implicerede fags metoder og analysemåder, virkelig kunne frembringe ny viden og bringe eksisterende viden til nye erkendelser.⁷⁰

---

⁷⁰ Denne artikel er skrevet med støtte fra Slots- og Kulturstyrelsens pulje til styrkelse af forskerkompetencer.

Om forfatteren

Inger Wiene er uddannet magister i europæisk etnologi i 1992. Hun har været ansat på Københavns Museum siden 1993. I starten af ansættelsen stod hun især for udvikling af de faste epokeudstillinger og forskellige særudstillinger. Siden har fokus været på nyere tids såkaldte kapitel 8-arbejde samt på arkivalske undersøgelser i forbindelse med samarbejde med museets arkæologer. Desuden forskning i kvinders liv og vilkår. Kontaktoplysninger: Københavns Museum, Vesterbrogade 59, 1620 København V. iwiene@kff.kk.dk

---

Litteraturliste

Andersen, V.L. 2009: Skoene i skraldet. *Dragtjournalen*, årg. 3, nr. 5. <http://www.dragt.dk/dragtjournalen/>

Andersen, V. L. 2017: Mellem brøsten, knyster, skolæst og mode. Sko fra 1300-1800 fra arkæologiske udgravninger i København. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.

Andrén, A. 1997: *Mellan ting och text. En introduktion til de historiska arkeologierna*. Stockholm.

Borake, T.L. 2012: Cloth and Clothing: 18th-century textiles from a landfill in Copenhagen, Denmark, – an archaeological perspective. I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P., Høst-Madsen, L. (eds.): *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark*, c. 1500-2000, 269-278. Odense.

Damsholt, T. & Simonsen, D.G. 2009: Materialiseringer. Processer, relationer og performativitet. I: Damsholt, T., Simonsen, D.G., Mordhorst, C.: *Materialiseringer – nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*, 9-38. Aarhus.

Høst-Madsen, L. & Harnow, H. 2012: Historical Archaeology and archaeology practice in Denmark. I: Harnow, H., Cranstone, D., Belford, P., Høst-Madsen, L. (eds.): *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark*, c. 1500-2000, 39-50. Odense.

Høst-Madsen, L. 2012: Beretning for den arkæologiske hovedudgravning af KBM 2307 Mærskes Hovedsæde Københavns Sogn, Sokkelund Herred, Københavns amt.

Moreland, J. 2010: *Archaeology and Text*. London.

Stoklund, B. 2003: *Tingenes kulturhistorie*. København.

Søndergaard Kristensen, R. 2014: Made in China: import, distribution and consumption of Chinese porcelain in Copenhagen c. 1600–1760. I: *Journal of Post-Medieval Archaeology*, Volume 48, Issue 1.

Internetreferencer

VALETTA 1992: <http://www.kulturarv.dk/fileadmin/imported/files/www.kulturarv.dk/forvaltning/love/malta-konventionen.pdf> (Besøgt 10. april 2017)

MUSEUMSLOVEN 2006: <https://www.retsinformation.dk/forms/r0710.aspx?id=162504> (Besøgt 10. april 2017)

SLOTS- OG KULTURSTYRELSEN – ARKÆOLOGISKE STRATEGIER: <http://slks.dk/fortidsminder-diger/arkaeologi-paa-land/museernes-arkaeologiske-arbejde/arkaeologiske-strategier/> (Besøgt 10. april 2017)

Utrykte kilder

Perioden 1683-1698: 20 originale skiftebreve fra Rigsarkivet, Københavns Byting, Københavns Skiftekommission, 1683-1740. Heri: 1683 September 12. – 1697 December 23. samt 1698 Januar 10. – November 7.

Perioden 1728-1737: 12 originale skiftebreve fra Rigsarkivet, Københavns Byting, Københavns Skiftekommission, 1683-1740. Heri: 1728 Januar 14. – 1731 September 12. samt 1736 Februar 20. – 1737 Februar 21.

Perioden 1771-1786: 4 originale skiftebreve fra Rigsarkivet, Københavns Byting, Københavns Skiftekommission, 1683-1781. Heri: 1775 skifte nr.13 – 1776 skifte nr. 4.

Samt 7 skifter fra Landsover- samt Hof- og Stadsretten, Københavns Skiftekommission: Forseglingsprotokol (1771-1863), 1771: no 9, 10, 11, 12, 13, samt fra 1786: no 251 og no 250.

Fra Arkivalier Online: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/16/496028/16515080>